ISSN: 2456-9194, Vol. III, Issue. III, Dec 2019

ପ୍ରତ୍ୟୟ

(Journal of Odia Language, Culture and Science)

JournalHomepage:http://cphfs.in/research.php

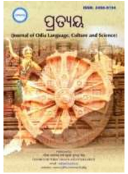

ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ: ଏକ ଆକଳନ

ଡକ୍ଟର ଜୟନ୍ତ କୁମାର ଦାସ

ସହକାରୀ ପ୍ରଫେସର, ଓଡ଼ିଆ

ଫକୀରମୋହନ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ବାଲେଶ୍ୱର

Email: jayanta_kumar01@rediffmail.com

ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର: ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ସମସାମୟିକ ବାଲେଶ୍ୱର ମାଟିର ସୁଯୋଗ୍ୟ ସନ୍ତାନ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା । ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଜଣେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପ୍ରତିଭାସଂପନ୍ନ ସାହିତ୍ୟିକ । ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗରେ ସେ ଦକ୍ଷତାର ସହ ଲେଖନୀ ଚାଳନା କରିଛନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଲେଖନୀ ଚାଳନା କରିଥିଲେ ହେଁ ଫକୀରମୋହନ, ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଲୋକପ୍ରିୟତା ପାଇଁ ସେ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିପାରିନାହାନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଜାତିକୁ ଶିକ୍ଷାର ଆଲୋକରେ ଉଦ୍ଭାସିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରିବା ସହିତ ଗୋଟିଏ ଭାଷାର ରକ୍ଷାକବଚ 'ବ୍ୟାକରଣ' ରଚନା କରି ନିଜର ଅସାମାନ୍ୟ କୃତିତ୍ୱର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରଚିତ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ସୋପାନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ମୌଳିକ ବ୍ୟାକରଣର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବହନ କରେ । ବ୍ୟାକରଣରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିବା ଏହି ଯଶସ୍ୱୀ ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା ଶୈଳୀ ନିୟମଯୁକ୍ତ, ସ୍ୱଚ୍ଛ ଓ ଭାବଗର୍ଭକ । ପରିମାଣାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗଳ୍ପ ଓ କବିତା ତୁଳନାରେ ତାଂକର ପ୍ରବନ୍ଧ ଖୁବ୍ କମ୍ । ସେ ସର୍ବମୋଟ ଏଗାରଟି ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପତ୍ରିକାର ବିଭିନ୍ନ ସଂଖ୍ୟାରେ ତାଂକ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା । ଏହା ସହ ବିଭିନ୍ନ ସାରସ୍ୱତ ସଭାରେ ଯୋଗଦେଇ ଆମ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଅଭାବ ସଂପର୍କରେ ସେ ସୂଚନା ଦେଉଥିଲେ । ଏହା ମଧ ପ୍ରବନ୍ଧାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା । ସ୍ୱଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିଥିଲେ ମଧ ତାଂକର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ବିଚକ୍ଷଣ ପ୍ରତିଭା ଯୋଗୁଁ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ବିଦଗ୍ଧ ମହଲରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିପାରିଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ତାଂକର ଅଭିଜ୍ଞତା ଓ ପାରଦର୍ଶୀତା ଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ ଲଗ୍ନରେ ତାଂକର ଏହି ଅନନ୍ୟ ପ୍ରୟାସ ବାସ୍ତବିକ୍ ପ୍ରଶଂସାଯୋଗ୍ୟ ।

ମୂଳଶବ୍ଦ: ଉଦ୍ଭାସିତ, ପ୍ରଣୟନ, ଯଶସ୍ୱୀ, ଭାବଗର୍ଭକ, ବିଦଗ୍ଧ, ଜନ୍ମଲଗ୍ନ, ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା

ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି, ଐତିହ୍ୟ ଓ ପରଂପରା ସଙ୍କଟମୟ ପରିସ୍ଥିତିର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ପରିସ୍ଥିତିକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ କେତେଜଣ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପ୍ରତିଭାଧାରୀ ସାହିତ୍ୟିକ ଆଗେଇ ଆସିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ମଧରେ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା ଅନ୍ୟତମ । ଗୋଟିଏ ଜାତିକୁ ଶିକ୍ଷାର ଆଲୋକରେ ଉଦ୍ଭାସିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରିବା ସହିତ ଗୋଟିଏ ଭାଷାର ରକ୍ଷାକବଚ 'ବ୍ୟାକରଣ' ରଚନା କରି ନିଜର ଅସାମାନ୍ୟ କୃତିତ୍ୱର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରଚିତ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ସୋପାନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ମୌଳିକ ବ୍ୟାକରଣର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବହନ କରେ । ଏହା ସହ ସେ ବହୁ କବିତା ଓ ଗଳ୍ପ ରଚନା କରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ସୁସମୃଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସର୍ଜନଶୀଳତା ଉଭୟ ପରିମାଣାତ୍ମକ ଓ ଗୁଣାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଖୁବ୍ ବଳିଷ୍ଠ ଓ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ନିଜର ସାଧନା, ନିଷ୍ଠା ଓ ଏକାଗ୍ରତା ବଳରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗକୁ ସରସ ସୁନ୍ଦର କରିଥିବା ଏହି ଯଶସ୍ୱୀ ସ୍ରଷ୍ଟା ଜନ୍ମଲାଭ କରନ୍ତି ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ ରେମୁଣା ଥାନାର ପୁରୁଷୋତମପୁର ଗ୍ରାମରେ ଏକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାର ପରିବାରରେ । ପରିବାରର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଓ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ପ୍ରତିକୂଳତା ତାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟପଥରୁ ବିଚ୍ୟୁତ କରିପାରିନଥିଲା । ନିଜର ନିଷ୍ଠା ଓ ଏକାଗ୍ରତା ବଳରେ ପ୍ରଥମେ ଶିକ୍ଷକ ଓ ପରେ ହେଡମାଷ୍ଟର, ଡେପୁଟି ଇନ୍ସପେକ୍ଟର ଅଫ୍ ସ୍କୁଲସ ଏବଂ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର 'ଇନ୍ସପେକ୍ଟର ଅଫ୍ ସ୍କୁଲସ୍' ରୂପେ ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣାଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକ ଥିଲେ ରାଧାନାଥ ଏବଂ ତାଂକର ଅତି ପ୍ରିୟ ଛାତ୍ର ଥିଲେ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଓ ପଣ୍ଡିତ ଗୋଦାବରୀଶ ପ୍ରମୁଖ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଫକୀରମୋହନଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶ ଭାବେ ମାନି ଓଡ଼ିଆରେ ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ସହିତ ସେଥିରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ଏହା ସହିତ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମଧରେ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତି ଓ ମାତୃଭାଷା ପ୍ରୀତି ଜାଗ୍ରତ କରେଇବା ପାଇଁ ସେ ସର୍ବଦା ଉଦ୍ୟମ କରୁଥିଲେ । ମାତୃଭାଷାର ଉନ୍ନତି ନିମନ୍ତେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ବାର୍ଷିକ ଅଧିବେଶନ

(୦୫-୧୦-୧୯୨୬)ରେ ସଭାପତି ଭାବେ ଯୋଗଦେଇ ସେ କହିଥିଲେ, "ଜାଗରଣର ଓ ଅଧ୍ୟବସାୟର ଅଭାବ ଆଉ ଯୋଡିଏ ଅନ୍ତରାୟ । ଏହି ଅନ୍ତରାୟ ମାତୃଭାଷା ପକ୍ଷରେ ଯେପରି ଅନ୍ୟ ଯାବତୀୟ ବିଷୟର ଉନ୍ନତି ପକ୍ଷରେ ସେହିପରି । ମୋହ, ଆଳସ୍ୟର ସନ୍ତାନ ଅଥବା ଜନକ, ତମୋ ଗୁଣ ସୁତରାଂ ଉନ୍ନତିର ଘୋର ଶତ୍ରୁ । ଏହା ମନୁଷ୍ୟର ମନକୁ ତିମିରାଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖେ । କୃପାମୟଙ୍କ କୃପାରୁ ମାତୃଭାଷାର ଉନ୍ନତିରେ ଜାଗରଣର ଲକ୍ଷଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଉଅଛି । ଏହି ମହାସଭାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଉତ୍କଳ ଜନନୀର କୃତୀ ସନ୍ତାନମାନେ ଏହି ଜାଗରଣର ସହାୟ ଅଟନ୍ତି । ସୁତରାଂ ମାତୃଭାଷାର ଉନ୍ନତି ସାଧନ ଥିଲା ତାଂକ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାର ଅନ୍ୟତମ ଆଭିମୁଖ୍ୟ।" ଏହା ତାଂକର ମାତୃଭାଷା ପ୍ରୀତିର ପରିଚୟ ଦିଏ ।

ବ୍ୟାକରଣରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିବା ଏହି ଯଶସ୍ୱୀ ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା ଶୈଳୀ ନିୟମଯୁକ୍ତ, ସ୍ୱଚ୍ଛ ଓ ଭାବଗର୍ଭକ । ଅନାୟାସରେ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତିରେ ସେ ନିଜର ବକ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି । ପରିମାଣାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗଳ୍ପ ଓ କବିତା ତୁଳନାରେ ତାଂକର ପ୍ରବନ୍ଧ ଖୁବ୍ କମ୍ । ସେ ସର୍ବମୋଟ ଏଗାରଟି ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ତିନୋଟି ଶିକ୍ଷା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ, ଚାରୋଟି ଜୀବନୀ ସଂବଳିତ, ତିନୋଟି ସାହିତ୍ୟ ରଚନା ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ ଓ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପ୍ନକୁ ନେଇ । ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ବାଦ୍ ଦେଲେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକର କଳେବର କ୍ଷୁଦ୍ର । ସ୍ୱଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିଥିଲେ ମଧ ତାଂକର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ବିଚକ୍ଷଣ ପ୍ରତିଭା ଯୋଗୁଁ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ବିଦଗ୍ଧ ମହଲରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିପାରିଥିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ତାଂକର ଅଭିଜ୍ଞତା ଓ ପାରଦର୍ଶୀତା ଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ ଲଗ୍ନରେ ତାଂକର ଏହି ଅନନ୍ୟ ପ୍ରୟାସ ବାସ୍ତବିକ୍ ପ୍ରଶଂସାଯୋଗ୍ୟ । 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପତ୍ରିକାର ବିଭିନ୍ନ ସଂଖ୍ୟାରେ ତାଂକ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା । ଏହା ସହ ବିଭିନ୍ନ ସାରସ୍ୱତ ସଭାରେ ଯୋଗଦେଇ ଆମ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଅଭାବ ସଂପର୍କରେ ସେ ସୂଚନା ଦେଉଥିଲେ । ଏହା ମଧ ପ୍ରବନ୍ଧାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ଏକବିଂଶ ବାର୍ଷିକ ଅଧିବେଶନରେ ସଭାପତି ଭାବେ ଯୋଗଦେଇ ସେ କହିଥିଲେ- "ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଲେଖକର ଅବିର୍ଭାବ ହୋଇନାହିଁ । ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଲେଖକ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ରୁଚିରେ ଯେପରି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂପାଦନ କରାନ୍ତି, ଜାତିବିଶେଷର ରୁଚିରେ ସେହିପରି ନବଯୁଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରାନ୍ତି । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଜିଯାଏ ଏତାଦୃଶ ଦିବସର ପ୍ରଭାତ ଦୃଷ୍ଟିପଥାରୂଢ଼ ହୋଇନାହିଁ ।"

ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରବନ୍ଧ ବିଭାଗରେ ସ୍ଥାନିତ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବନ୍ଧର ଶୀର୍ଷକ ହେଉଛି 'ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକାର ଉପଯୋଗିତା' । ଏଥିରେ ସେ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକାର ବିଭିନ୍ନ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ତାଂକ ମତରେ, ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ପୋଥି, ପୁସ୍ତକ ଓ ପତ୍ରିକାର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ମାତ୍ର; ପୋଥି ଓ ପୁସ୍ତକରୁ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରାଯାଇଥିବା ବେଳେ କେବଳ ପତ୍ରିକାରୁ ନାନା ବିଷୟରେ ଧାରଣା ମିଳିଥାଏ । ସୁତରାଂ ଖଣ୍ଡିଏ ପତ୍ରିକା ପାଠରୁ ନାନା ପୁସ୍ତକ ପାଠର ଜ୍ଞାନ ମିଳିପାରେ । ପୁଣି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପୁସ୍ତକ କିଣିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ନଥାଏ, ଅଥଚ ପତ୍ରିକା ଖଣ୍ଡିଏ କିଣିବା ସେହି ପରିମାଣରେ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଗୋଟିଏ ପତ୍ରିକାରେ ନାନା ବିଷୟକ ପ୍ରବନ୍ଧର ସମାବେଶ ଥିବାରୁ ବିଷୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ମାନସିକ କ୍ଳାନ୍ତି ଦୂର କରିବା ସହିତ ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ପତ୍ରିକା ମାଧ୍ୟମରେ ସର୍ଜନଶୀଳତା ବା ଲେଖିବାର ମାନସିକତା ବୃଦ୍ଧି ହୋଇଥାଏ । ଆହୁରି ମଧ ଏକାଧିକ ବ୍ୟକ୍ତି ମିଳିତ ହୋଇ ଖଣ୍ଡିଏ ପତ୍ରିକାର ଗ୍ରାହକ ହେବା ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ, ଏକାଧିକ ବ୍ୟକ୍ତି ମିଳିତ ହୋଇ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ କିଣି ପଢିବାର ଉଦାହରଣ ବିରଳ ।

ପତ୍ରିକା ପାଠକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ଜନଶୀଳତା ବା ଲେଖିବାର ପ୍ରବଣତା ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ମତରେ- "ପତ୍ରିକା-ପାଠର ଆଉ କେତେକ ସୁଫଳ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଉଅଛି । ପାଠକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାରି ମନରେ ରଚନାତ୍ମକ ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରଭାବ ସହଜରେ ଅଙ୍କୁରିତ ହୁଏ । ପୁସ୍ତକ-ପାଠରେ ସେପରି ହେଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏପରି ପାଠକ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷତଃ ତରୁଣ ବୟସ୍କପାଠକ ପ୍ରବନ୍ଧ ସହିତ ଲେଖକର ନାନା ଲିପିବଦ୍ଧ ଦେଖିବାକୁ ଅଭିିଳାଷୀ ହୋଇ ରଚନାର 'ସିଦ୍ଧିରସ୍ତୁ' ଆରମ୍ଭ କରିଥାନ୍ତି । ଏପରି ଅଭିଳାଷ ସାହିତ୍ୟ ବିକାଶର ଅନୁକୂଳ, ଏଣୁ ସମ୍ବୋଧନୀୟ ।" (ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା- ୨୧୦) ପତ୍ରିକାର ଏହିପରି ବହୁ ଉପଯୋଗିତା ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଲେ ବି, ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ପୁସ୍ତକକୁ ନ୍ୟୁନ ଦେଖେଇବାକୁ ଚାହିଁନାହାନ୍ତି । ଏ ସଂପର୍କରେ ସେ ସ୍ୱୀକାରୋକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ- "ଏହା ବୋଲି ପୁସ୍ତକ-ପାଠ ହେୟ ଓ ପତ୍ରିକା-ପାଠ ହିଁ ଉପାଦେୟ, ଏହା ବୋଲିବା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଅଭିପ୍ରାୟ ନୁହେଁ । ପୁସ୍ତକ-ପାଠର ମଧ ଉପଯୋଗିତା ଅଛି, କିନ୍ତୁ ତାହା ଅଦ୍ୟ ଅଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ନୁହେଁ ।" (ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା- ୨୧୦)

ଶିକ୍ଷା ସଂବନ୍ଧୀୟ ତାଂକ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକ ଖୁବ୍ ମାର୍ମିକ ଓ ଆକର୍ଷକ । ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କ ମେଧାଶକ୍ତିର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ଏହି ଧରଣର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକ ହେଲା- 'ଭୂଗୋଳ ବିଦ୍ୟା', 'ବାଣିଜ୍ୟ' ଓ 'ଇତିହାସ' । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧର ଆଦ୍ୟରେ ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକର ସଂଜ୍ଞା, ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଭୂଗୋଳକୁ ଭୂଗୋଳ ବିଜ୍ଞାନ କହିବା ସହିତ ଏହାକୁ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ଏହାର ଯଥାର୍ଥତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ୧) ଗାଣିତିକ, ୨) ରାଜନୀତିକ, ୩) ପ୍ରାକୃତିକ । ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନଙ୍କ ମତରେ ସୌରଜଗତ ସହ ସଂପର୍କିତ ତଥ୍ୟ ଗାଣିତିକ, ମାନବ ସମାଜର ଆଚାର, ବ୍ୟବହାର, ଶିକ୍ଷା ଓ ମାନବକୃତ ଭୂପୃଷ୍ଠର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ରାଜନୀତିକ ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ପରିବର୍ତ୍ତନର ନୈସର୍ଗିକ କାରଣ ସଂପର୍କିତ ତଥ୍ୟ ହେଉଛି ପ୍ରାକୃତିକ ଭୁଗୋଳ ବିଜ୍ଞାନ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଭୁଗୋଳ ବିଦ୍ୟା ସହିତ ଇତିହାସ, ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ୍ୟା, ଭୂତତ୍ତ୍ୱ ବିଦ୍ୟା, ଉଦ୍ଭିଦ ବିଦ୍ୟା, ଜୀବତତ୍ତ୍ୱ ବିଦ୍ୟାର ଘନିଷ୍ଠତାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ସହିତ ଇତିହାସ ଓ ଭୂଗୋଳ ବିଦ୍ୟାର ଘନିଷ୍ଠତା ଯେ ସର୍ବାଧିକ ତାହାର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ଭୁଗୋଳ ବିଜ୍ଞାନର ଚର୍ଚ୍ଚା ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଦଶକରୁ ଆରମ୍ଭ ବୋଲି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା ଯୁକ୍ତି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ୟୁରୋପୀୟମାନଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର, ବାଣିଜ୍ୟ, ଧନବୃଦ୍ଧି, ଧର୍ମପ୍ରଚାର,

ଦେଶଭ୍ରମଣ, ନୂତନ ନୂତନ ଆବିଷ୍କାର ଲାଳସା ପାଇଁ ଭୂଗୋଳ ବିଜ୍ଞାନର ପୁଷ୍ଟିସାଧନ ହୋଇଛି ବୋଲି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି ।

'ବାଣିଜ୍ୟ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବାଣିଜ୍ୟର ସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣ କରି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ କହନ୍ତି- ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ମାନବ ସମାଜର ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଦ୍ରବ୍ୟମାନଙ୍କର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ମଣିଷର ଅସଂଖ୍ୟ ଅଭାବ ରହିଛି ଏବଂ ତାହା ପୂରଣ ପାଇଁ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଦ୍ରବ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକତା ମଧ୍ୟ ରହିଛି, ଯାହା କୌଣସି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବା ରାଷ୍ଟ୍ର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇନଥାଏ । ତେଣୁ ବାଣିଜ୍ୟ କାରବାରର ଆବଶ୍ୟକତା ଦେଖାଦେଇଛି । ପୂର୍ବରୁ ବିନା ମୁଦ୍ରାରେ ବାଣିଜ୍ୟ ହେଉଥିଲା, ଏବେ ମୁଦ୍ରା ବାହୁଲ୍ୟ ପାଇଁ ବାଣିଜ୍ୟର ବିସ୍ତାର ଘଟିଛି । ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ମତରେ ଶିଳ୍ପୋନ୍ନତି ହେଲେ ବାଣିଜ୍ୟର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ହୋଇପାରିବ । ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଅଂଚଳରେ ଅଧିକ ବାଣିଜ୍ୟ କାରବାର ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପୃଥିବୀର, ଭାରତର ସର୍ବୋପରି ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ବାଣିଜ୍ୟିକ ସ୍ଥାନର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ସହିତ ବିଶ୍ୱର ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ବାଣିଜ୍ୟିକ ସହରର ନାମ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ୟୁରୋପୀୟମାନଙ୍କ ବାଣିଜ୍ୟ ନିପୁଣତାକୁ ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଛି । ପରେପରେ ଜାପାନୀମାନେ ହିଁ ୟୁରୋପୀୟମାନଙ୍କ ସହିତ ସଫଳ ପ୍ରତିଯୋଗିତା କରିପାରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଭାରତରେ ଉପନିବିଷ୍ଟ ପାରସୀ ଜାତିର ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଲୁପ୍ତ ବାଣିଜ୍ୟ-ଗୌରବ ଉଦ୍ଧାର କରିପାରିବ ବୋଲି ମନେକରିଛନ୍ତି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ । ସେହିପରି ଭାରତର ଯୋଧପୁର, ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ପ୍ରଭୃତି ସହର ମଧ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରମୁଖ ସହର ଭାବେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିଛି । ଜଣେ ବାଲେଶ୍ୱରବାସୀ ହିସାବରେ ଓଡ଼ିଶାର ମୁଖ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟିକ ସହର ବାଲେଶ୍ୱର ବିଷୟରେ ମତ ଦେବାକୁ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଭୁଲିନାହାନ୍ତି । ବାଣିଜ୍ୟ କାରବାରରେ ବାଲେଶ୍ୱରର ସ୍ଥିତି ସଂପର୍କରେ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନଙ୍କ ମନ୍ତବ୍ୟ ହେଲା- "ଉତ୍କଳରେ ବାଲେଶ୍ୱରବାସୀମାନେ ବାଣିଜ୍ୟ ସ୍ପୃହା ନିମନ୍ତେ ଖ୍ୟାତ ଥିଲେ । ମାତ୍ର ଭାରତର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜାତିମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ବାଣିଜ୍ୟ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସେମାନଙ୍କ ଠାରୁ ମେଲାଣି ଘେନିଲେଣି ।" (ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୧୮)

'ଇତିହାସ' ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନଙ୍କ ଏକ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏଥିରେ ଗ୍ରୀସୀୟ ହାଇରଡଟ୍‌ସଙ୍କୁ ଇତିହାସର ଗୁରୁ ଆଖ୍ୟା ଦେବା ସହିତ ଇତିହାସର ଉପାଦାନ ଭାବରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଇତିହାସର ଉପାଦାନ ଭାବେ ଦେବାଳୟ, ବନ୍ଧ, ସେତୁ, ମୁଦ୍ରା, ମୃତ ବ୍ୟକ୍ତିର ସମାଧି-ସ୍ଥାନ, ତାମ୍ର-ଫଳକ, ପ୍ରସ୍ତର-ଫଳକ, ସନନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସହିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିକୁ ଉତ୍କଳର ଇତିହାସ ଭାବେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର; ଉପରୋକ୍ତ ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ତାମ୍ରଫଳକକୁ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ମତରେ ସ୍ୱଦେଶ, ସ୍ୱଜାତି ଓ ସ୍ୱବଂଶୀୟ ଲୋକମାନେ ଇତିହାସରେ ବିଜ୍ଞ ହେଲେ ମାନବ ଆପଣାର ଦାୟିତ୍ୱ ଓ ଅଧିକାର ଠିକ୍ ଭାବରେ ବୁଝିପାରେ । ଏହି ଅଭିଜ୍ଞତା ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷକୁ କୁକର୍ମ ଓ କୁପଥରୁ ନିବର୍ତ୍ତାଇଅଛି । ଏହି ଅଭିଜ୍ଞତା ଇଂଲଣ୍ଡ ପରି ଏକ ଦେଶର ଶାସନ ତନ୍ତ୍ରକୁ ଦୃଢ଼ ମୂଳଦୁଅ ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଅନେକ ମହାତ୍ମାଙ୍କୁ ଆତ୍ମୋତ୍ସର୍ଗ ବ୍ରତରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିଅଛି । ଏହା ସହିତ ଗୋଟିଏ ଉନ୍ନତ ଜାତିର ଇତିହାସ ଗୋଟିଏ ହୀନବସ୍ଥ୍ୟ ଜାତି ମନରେ ଉତ୍ସାହ ସଂଚାର କରେ, ମନୋବଳ ବୃଦ୍ଧିକରେ ଓ ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ । ପୁଣି ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଅଧଃପତିତ ଜାତିର ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଗରୀୟାନ ଥିଲେ, ସେ ଜାତି ଅତୀତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ତୁଳନା କରି ଭବିଷ୍ୟତରେ ଲୁପ୍ତ ଗୌରବର ଉଦ୍ଧାର ନିମନ୍ତେ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ ହୋଇଥାଏ । ଏଥିରୁ ଇତିହାସର ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ।

ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନଙ୍କ ମତରେ ଇତିହାସର କ୍ଷେତ୍ର ଅତି ବ୍ୟାପକ । ଯାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ଥିତି, ବିଲୟ ଅଛି ତାହା ଇତିହାସ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ। ରାଜା, ରାଜବଂଶ, ମାନବଜାତି ସବୁ ଏଥିରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ବିଭିନ୍ନ ଯୁଦ୍ଧର, ମାନବୀୟ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ସଂପ୍ରଦାୟର, ବାଷ୍ପୀୟ ଯନ୍ତ୍ରର, ଚିତ୍ରବିଦ୍ୟା ଓ ସଂଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ରର ଯେପରି ଇତିହାସ ଲେଖାଯାଏ ସେହିପରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବଟବୀଜ, ଧୂଳିକଣା ଓ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱର ମଧ୍ୟ ଇତିହାସ ଲେଖାଯାଇପାରେ । ମାତ୍ର ଇତିହାସ ଲେଖିବା ପାଇଁ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ ଓ ଦୃଢ଼ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଜରୁରୀ ବୋଲି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । ଇତିହାସ ଲେଖିବାରେ ସ୍ୱଚ୍ଛତା ଓ ସଚ୍ଚୋଟତା ଆବଶ୍ୟକ । ଏଥିରେ ମିଥ୍ୟା ଲେଖିଲେ ଆମର ଅତୀତ ଇତିହାସ କଳଂକିତ ହୋଇଥାଏ । ସତ୍ୟ ପ୍ରତି ଅଟଳ ଭକ୍ତି ଇତିହାସ-ପ୍ରଣେତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ ହେବା ବିଧେୟ । ଇତିହାସ ଓ ତା ଅନ୍ତର୍ଗତ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଜୀବନୀ ପାଠକଲେ ମନର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ଓ ଅହଂକାର ଦୂରହୁଏ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଇତିହାସ ପାଠକଲେ ବିପୁଳ ଅଭିଜ୍ଞତା ଜନ୍ମେ ଓ ସଂସାର ଯାତ୍ରା ସୁଖମୟ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଆମର ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ଶାସ୍ତ୍ର-ପୁରାଣ, ସଂଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ର, ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିର ଇତିହାସ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିବାକୁ ସେ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀମାନଂକୁ ଆହ୍ୱାନ କରିଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଚାରିଜଣ ବରେଣ୍ୟ ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ସେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ଚାରୋଟି ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏହି ଚାରିଜଣ ପ୍ରବାଦ-ପୁରୁଷ ହେଲେ ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀ, କବିବର ରାଧାନାଥ, ସରସ୍ୱତୀ ଫକୀରମୋହନ ଓ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ । ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଜନ୍ମ ବୃତାନ୍ତ ସହ ସାମାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟିକ କୃତୀର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି । ବାଲଶ୍ୱେର ଜିଲ୍ଲାର ରେମୁଣା ପାଶ୍ୱର୍ବର୍ତ୍ତୀ ବଡସେ଼ାନ ଓ ଗାଙ୍ଗାହାର ନାଦୀ କୂଳବର୍ତ୍ତୀ ମରଇେଗାଁ ଶ୍ରୀଧରଙ୍କ ଜନ୍ମଭୂମି । ସେ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତ ଓ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ଗୀତାର ଟୀକାକାର । ଶ୍ରୀଧରଙ୍କ କୌଣସି ଲଖୋ ପ୍ରକାଶିତ ହ଼ୋଇନଥିବାରୁ ଓ ତାଂକ ସଂପର୍କରେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଆଲ଼ୋଚନା ନଥିବାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରମ଼ୋହନ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ତିନୋଟି ଜୀବନୀ ପ୍ରବନ୍ଧର କଳେବର ଦୀର୍ଘ । ମାତ୍ର ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ବରପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ଜନ୍ମ, ଜୀବନୀ ଓ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ।

ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ମନେକରନ୍ତି, ଯେକୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଉପଯୁକ୍ତ ସମୟ ତାର ମୃତ୍ୟୁର ପର ମୁହୂର୍ତ୍ତ । ଫଳରେ ସେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ସମ୍ମାନ ମିଳିପାରିବ । ସେମାନଙ୍କ ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ଯେଉଁମାନେ ସେମାନଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଜାଣିନଥିବେ ବା ଜାଣିବାର ଅବକାଶ ପାଇନଥିବେ, ସେମାନେ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଏହି ମହାନ୍ ଆତ୍ମାମାନଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଜାଣିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇବେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି,

ଆମ ସମାଜ ପ୍ରତି ଏମାନଙ୍କ ତ୍ୟାଗ ଓ ନିଷ୍ଠାକୁ ସମସ୍ତେ ସମ୍ମାନ ଦେବା ସହ ଏମାନଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁକରଣ କରିବାକୁ ଅନେକେ ଆଗଭର ହେବେ । ସହେି ନ୍ଷ୍ଠାସ୍ୱରେ ବେ୍ାଧହୁଏ ସେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଉଦ୍ଦଶ୍ୟେରେ ଲିଖିତ ପ୍ରବନ୍ଧଟିର ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି 'ପରଲୋକଗତ ରାଧାନାଥ ରାୟ' । ଉକ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାର ଉତ୍କର୍ଷତା ଓ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଧୀଶକ୍ତିର ପ୍ରଶଂସା କରିବା ସହିତ ସେ ଯେ ଜଣେ ଖୁବ୍ ବିନୟୀ ସ୍ୱଭାବର ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ ତାହା ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ । ରାଧାନାଥଙ୍କ ଏକ ଉକ୍ତିକୁ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ । "ମୁଁ କିଛି ନୁହେଁ, ଏତିକି ମନେକଲେ ତ ଅହଙ୍କାର ମନରେ ସ୍ଥାନ ପାଇପାରିବ ନାହିଁ ।" (ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୩୪) ସେହିପରି ଫକୀରମୋହନ ମଧ୍ୟ ଦୟା ଓ କ୍ଷମାର ଅବତାର ଥିଲେ ବୋଲି ସେ 'ଫକୀରମୋହନ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । 'ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣକାର' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟକୁ ପ୍ରଶଂସା କରିବା ସହିତ, ସେ ଯେ ଜଣେ ଉତ୍କଳୀୟ ସେଥିପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ।

ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ଜଣେ ବିଦ୍ୱାନ ଥିଲେ ଓ ଏକ ପଣ୍ଡିତ ବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ଅଠରଟି ଭାଷାରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । କାବ୍ୟର ପରିଭାଷା ବିଭିନ୍ନ ବିଦ୍ୱାନମାନେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି; ମାତ୍ର 'ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ'ରେ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସଂଜ୍ଞା- ବାକ୍ୟଂ ରସାତ୍ମକଂ କାବ୍ୟଂ, ସର୍ବାଧିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଥିରୁ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୱ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ । ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଓଡ଼ିଶାର ବରପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ସ୍ମୃତିଚାରଣ କରିବା ସହିତ ସେମାନଙ୍କୁ ମନେପକେଇବାର ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତାକୁ ଏଠାରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି।

'ସ୍ୱପ୍ନ' ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନଙ୍କ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏଥିରେ ସେ ସ୍ୱପ୍ନର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସହିତ କେତୋଟି ସ୍ୱପ୍ନର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । ନିଦ୍ରା ଓ ଜାଗରଣ ଭେଦରେ ପ୍ରାଣୀର ଦ୍ୱିବିଧ ଅବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ନିଦ୍ରା, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଭେଦରେ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ସ୍ୱପ୍ନ ହେଉଛି ଜାଗରଣ ଓ ସୁଷୁପ୍ତିର ସନ୍ଧିସ୍ଥଳ । ମଣିଷ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଥାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ପୁନଶ୍ଚ ସ୍ୱପ୍ନର କାରଣ ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ଯଥା- ବାହ୍ୟକାରଣ ଓ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ କାରଣ । ବାହ୍ୟକାରଣ ହେଉଛି ମଣିଷର ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନରେ ଘଟୁଥିବା ସମସ୍ତ ଘଟଣାବଳୀ । ଅଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଦୁଇପ୍ରକାର । ଯଥା- ମାନସିକ ଓ ଶାରୀରିକ । ମଣିଷର କ୍ରୋଧ, ବାତ୍ସଲ୍ୟ, ବାସନା ଇତ୍ୟାଦି ମାନସିକ କାରଣ । ବିଭିନ୍ନ ରୋଗର ଆଧିକ୍ୟ ମାନସିକ କାରଣ ଅଟେ । ସ୍ୱପ୍ନ ସମୟରେ ମନରର ଗତି ଅତି କ୍ଷିପ୍ର । ଜାଗରଣ କାଳରେ ଅନୁଭୂତ ବିଷୟ ସ୍ୱପ୍ନରେ ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ପୁନରନୁଭୂତ ହୁଏ । ମଣିଷର ଯେଉଁ ବିଷୟରେ ପ୍ରବଳ ଅଗ୍ରହ ଥାଏ ଏବଂ ଭାବୁଥାଏ ତାହା ସ୍ୱପ୍ନର ବିଷୟୀଭୂତ ହୁଏ । ଏହା ସହିତ କୃତ୍ରିମ ଉପାୟରେ ମଧ୍ୟ ନିଦ୍ରିତ ଲୋକର ସ୍ୱପ୍ନ ଜାତ କରାଯାଇପାରେ । ନେତ୍ରଚ୍ଛଦ ଉପରେ ଆଲୋକ-ରଶ୍ମି ପକାଇଲେ ଦାହର ସ୍ୱପ୍ନ ବିଷୟ ହେବ; ନିଦ୍ରିତ ଲୋକପାଖରେ ମୁଗ ପ୍ରଭୃତି ଭାଜିଲେ ଯୁଦ୍ଧର ସ୍ୱପ୍ନ ହୋଇପାରେ । ବିିଶେଷକରି ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ମସ୍ତକ ବା ବକ୍ଷରେ ଆର୍ଦ୍ର ଓ ଶୀତଳ ପବନ ଲାଗିଲେ ଭୀଷଣ ସ୍ୱପ୍ନ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥାଏ ।

ସ୍ୱପ୍ନ ଦୋଷକୁ ନିବାରଣ କରିବାର ଉପାୟ ମଧ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ । ଶୀତଳ ବାୟୁ ସ୍ପର୍ଶରେ ଯେଉଁ ସ୍ୱପ୍ନ ହୁଏ, ଶଯ୍ୟାର ନିକଟରେ ବା କିଂଚିତ୍ ଦୂରରେ ଅଗ୍ନି ସଂସ୍ଥାପନ ଦ୍ୱାରା ତାହା ନିବାରିତ ହୁଏ । ବାୟୁର ଆଧିକ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସ୍ୱପ୍ନ ହୁଏ, ଆର୍ଦ୍ର ବସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଦେହ ପୋଛି ଅଥବା ଶୀତଳ ଜଳ ପାନକରି ନିଦ୍ରିତ ହେଲେ ତାହାର ନିବାରଣ ହୋଇପାରେ । ଦୂଷିତ ବାଷ୍ପ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ସ୍ୱପ୍ନ ହୋମ ଦ୍ୱାରା ନିବାରିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ସ୍ୱପ୍ନର ଉତ୍ସ ଓ ତାହାର ନିରାକରଣର ପ୍ରକ୍ରିୟା ସଂପର୍କରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱପ୍ନ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ କେତୋଟି ସ୍ୱପ୍ନର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ସେଥିରୁ ଏଠାରେ ଗୋଟାଏ ସ୍ୱପ୍ନର ଆଲୋଚନା କରାଗଲା । ସ୍ୱପ୍ନଟି ଏହିପରି- ଇଂଲଣ୍ଡର କୌଣସି ଏକ ବୋର୍ଡିଂ ସ୍କୁଲରେ ଗୋଟିଏ ପିଲା ପଢୁଥିଲା । ଛାତ୍ରାବାସର ନିୟମ ଅନୁଯାୟୀ ସମସ୍ତେ ଶୋଇଲା ପରେ କକ୍ଷଗୁଡ଼ିକୁ ବାହାରୁ ବନ୍ଦ କରିଦିଆଯାଏ । ଦିନେ ରାତିରେ ସେ ପିଲାଟିର ନିଦ ଭାଙ୍ଗିଲା ଏବଂ ସେ ଦେଖିଲା ତା ବାପା ତା ଶଯ୍ୟା ପାଖରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ସେ ଉଠୁଉଠୁ ତା ବାପାଙ୍କ ଆକୃତି ଧୀରେଧୀରେ ଦ୍ୱାରାଭିମୁଖ ହେଲା । ପିଲାଟି ତା ପଛେପଛେ ଗଲା ଓ ଦେଖିଲା ଦ୍ୱାରଟି ବନ୍ଦ । ପୁଣି ବିଛଣା ପାଖକୁ ଫେରିଲା ଦେଖିଲା କକ୍ଷ ଅନ୍ଧକାରମୟ । ସେ ବିସ୍ମିତ ହେଲା, ଡରିଗଲା । ଦୀପଜାଳି ଏହି ଘଟଣା ଲେଖି ସେ ପୁନର୍ବାର ଶୋଇପଡ଼ିଲା । ଶୋଇବାର କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ ପୁଣି ସେହି ଘଟଣାର ପୁନରାବୃତି ଘଟିଲା । ତାପରେ ସେ ଆଉ ଶୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ପିତା-ପୁତ୍ରଙ୍କ ବାତ୍ସଲ୍ୟ ପ୍ରବଳ ଥିଲା । ସକାଳୁ ଉଠି ସେ ଘରକୁ ଗଲା । ଜାଣିଲା ପୂର୍ବ ରାତ୍ରିର ପ୍ରଥମ ଦୁଇଥର ସେ ଯେତେବେଳେ ତା ବାପାଙ୍କ ମୂର୍ତି ଦେଖିଥିଲା ତାର ରୁଗ୍ଣ ଓ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ବାପା ତତାକୁ ଦେଖିବାକୁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ମୂର୍ଚ୍ଛା ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ତୃତୀୟ ଥର ସେ ଯେତେବେଳେ ତା ବାପାଙ୍କ ମୂର୍ତି ଦେଖିଲା ସେହି ମୁହୂର୍ତରେ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏହା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ କହିବାକୁ ଚାହିଁଛନ୍ତି ଯେ; ଆମ ପରିବାର, ଆମେ ସାମ୍ନା କରୁଥିବା ବିଭିନ୍ନ ପରିସ୍ଥିତି ଓ ଆମ ଚତୁର୍ପାଶ୍ୱ, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ସହିତ ଆମ ସଂପର୍କ ଘନିଷ୍ଠ ସେମାନଙ୍କ ସୁବିଧା-ଅସୁବିଧା ଆମେ ସ୍ୱପ୍ନ ମାଧ୍ୟମରେ ଜାଣିପାରୁ ।

ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ସଂପାଦକ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନଙ୍କୁ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଦେବାକୁ ବାରମ୍ବାର ଅନୁରୋଧ କରିଛନ୍ତି । ଏହାର ଉତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ସେ 'କୈଫିୟତ୍' ନାମକ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ସେହି ସମୟର ଅବସ୍ଥା ସାହିତ୍ୟ ବିକାଶର ଅନୁକୂଳ ନୁହେଁ ବୋଲି ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଅତୀତର ସ୍ମୃତିଚାରଣ କରିବା ସହିତ, ଆଳସ୍ୟ ଓ ବ୍ୟସନରୁ ମୁକ୍ତ ନହେଲେ ଓଡ଼ିଶା ବିଦ୍ୟା ଗୌରବରେ ମହୀୟାନ୍ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣାଙ୍କ ଶେଷ ପ୍ରବନ୍ଧ ଭାବରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ୦୫.୧୦.୨୬ ମସିହାରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ଏକବିଂଶ ବାର୍ଷିକ ଅଧିବେଶନର ପ୍ରଦାନ କରିଥିବା ଅଭିଭାଷଣ । ଯାହା ଏଠାରେ 'ଅଭିଭାଷଣ' ନାମରେ ସ୍ଥାନିତ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଓଡ଼ିଶା ସଂପର୍କିତ ବିଭିନ୍ନ ତଥ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ କହୁଥିବା ଲୋକେ ବା ଯେଉଁ

ଓଡ଼ିଆମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ପଡୋଶୀ ରାଜ୍ୟର ବାସିନ୍ଦା ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ସେହି ଅଂଚଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମିଶେଇବାକୁ ସରକାରଙ୍କ ଉଦାସୀନତାକୁ ସେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଏହା ସହିତ ଆମ ଭାଷାରେ ଇତିହାସ ଲେଖିବାକୁ ସେ ଆହ୍ୱାନ ଜଣେଇଛନ୍ତି । ଆମର ପଡୋଶୀ ରାଜ୍ୟ ବଙ୍ଗଳାର ମାତୃଭାଷା ପ୍ରୀତିକୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରି ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କୁ ନିଜର ମାତୃଭାଷା ସଂପର୍କରେ ସଚେତନ କରିବାର ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି । ମାତୃଭାଷାର ସ୍ଥିତି ସଂପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ଯୁକ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ ଆକର୍ଷିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ସହିତ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଆଶାପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ- "ସମସ୍ତେ ମନପ୍ରାଣ ଢାଳିଦେଇ ଲାଗିପଡିଲେ ନିଶ୍ଚୟ ମାତୃଭାଷାର ଉନ୍ନତି ହେବ । ମାତୃ-ଭାଷାରେ ଅଭାବମାନଙ୍କର ପୂରଣ ହେବ ଏବଂ ସଭ୍ୟ ଜଗତରେ ଉନ୍ନତ ଭାଷାମାନଙ୍କ ସହିତ ସମାନ ଆସନରେ ବସିବାକୁ ଇଦାନୀଂ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଦୀନା ମାତୃଭାଷା ସମର୍ଥ ହେବ । " (ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୬୫)

ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା ବ୍ୟାକରଣ ରଚନା ପାଇଁ ପାଠକ ସମାଜରେ ପରିଚିତି ଲାଭ କରିଥିଲେ ହେଁ କବିତା, ଗଳ୍ପ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରି ନିଜର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପରିଚୟ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିଥିଲେ । ବିଶେଷକରି ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକ ଯୁକ୍ତିନିଷ୍ଠ, ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ ଓ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ । ସେ ବ୍ୟକରଣ ସଚେତନ ଥିବାରୁ ତାଂକର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକ ଥିଲା ତ୍ରୁଟିହୀନ । ଜଣେ ସୁଶିକ୍ଷକ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଂକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ନୀତି ଓ ଆଦର୍ଶକୁ ବେଶୀ ପରିମାଣରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି । ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ହେବାର ଅଭିଳାଷ ପାଇଁ ସେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧ ସବୁ ରଚନା କରିନଥିଲେ । କେବଳ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଂକୁ ଉପରୋକ୍ତ ବିଷୟରେ ସଚେତନ କରିବା ସହ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କୁ ଜାତୀୟତା, ମାତୃଭାଷା ପ୍ରୀତି, ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି ସର୍ବୋପରି ନୈତିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରେଇବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସେଥିପାଇଁ ସେ 'ଭୂଗୋଳ', 'ବାଣିଜ୍ୟ' ଓ 'ଇତିହାସ' ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରି ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଏସଂପର୍କରେ ବିସ୍ତୃତ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି ଓ 'କୈଫିୟତ୍' ଓ 'ଅଭିଭାଷଣ' ପରି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳୀୟତାରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ବାସ୍ତବିକ୍ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାର ଆଦ୍ୟ ସମୟରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାର ସାଧୁ ଉଦ୍ୟମ ପାଇଁ ସଂପ୍ରତି ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ ଆଜି ଏକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣିମ ସମୟରେ ଉପନୀତ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ

[1]. କର ବାଉରୀବନ୍ଧୁ, 'ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ', ମହାବୀର ପ୍ରକାଶନ,-୨୦୧୩, ୟୁନିଟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର

[2]. କବି ଅସିତ, 'ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ', ତୃତୀୟ ସଂସ୍କରଣ-୧୯୯୪, ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର, କଟକ

[3]. ଗିରି ଅରବିନ୍ଦ (ସଂ), 'ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ', ପ୍ରକାଶକ-ଶ୍ରୀମତି ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା ମହାରଣା (ରେମୁଣା, ବାଲେଶ୍ୱର), ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ-୧୯୯୧

[4]. ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ପରିକ୍ରମା, ପ୍ରକାଶକ- ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ସାହିତ୍ୟ ପରିଷଦ, ରେମୁଣା- ବାଲେଶ୍ୱର, ପ୍ରକାଶ-୧୯୮୧

[5]. ପ୍ରଧାନ ଜ୍ୟୋତ୍ସାମୟୀ, 'ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ: ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ', ଅଷ୍ଟମ ସଂସ୍କରଣ-୨୦୧୩, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ